

(जडणघडण दिवाळी अंक २०११ मधून साभार)

एका एकलव्याचा शोध !

- अड. रावसाहेब शिंदे, चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था, सातारा

ह्यू-एन्-त्सांग चीनमध्ये इ.स.६०२ मध्ये जन्मला. अतिशय कुशाग्र बुद्धीचा तरुण बुद्ध भिक्षू म्हणून तो नावाजला. कॉन-फू-त्से च्या परंपरेत तो वाढला. विद्येचं तेज त्याच्या चेह-यावर झळकायचं. जानार्जनाचीच तहानभूक त्याला असायची. कधीच न शमणारी. बुद्ध धर्माचे शुद्ध ज्ञान आकलन करून घेण्यासाठी त्याने इ.स. ६२२ च्या सुमारास भारताचा रस्ता धरला. चिनी सम्राटाने परवानगी नाकारली. तरीही तो निश्चयापासून ढळला नाही. प्राणावरची संकटं झेलत, अन्नपाण्यावाचून पाच पाच दिवस तडफडावं लागणा-या स्थितीत, डोंगरद-या, जंगल तुडवीत, नद्या ओलांडीत तो काश्मिरमधल्या तक्षशीला विद्यापीठात पोहोचला तो तब्बल इ.स. ६३१ च्या सुमारास, त्यानंतर तो दहा हजार निवासी विद्यार्थी असलेल्या नालंदा विद्यापीठात गेला. भारतात त्याने १४ वर्षे कागदपत्र, ग्रंथ, गुरूजनांचे धडे, विद्याभ्यास यांचा लाभ घेतला. ६०० संस्कृत ग्रंथ त्याने परत जाताना चीनमध्ये नेले. भारतातल्या तक्षशीला, नालंदा विद्यापीठातल्या शिक्षकांच्यासंबंधी त्याने गौरवपूर्ण उल्लेख केला. एखाद्या शीलालेखासारखा !

अशा ह्या विद्यापीठात केवळ विद्येचा संचयच होता असं नाही, त्या ठिकाणी विद्येचा गौरव होता. ह्यू-एन्-त्सांग म्हणतो, 'येथे जे आचार्य, अध्यापक वगैरे होते त्यांचे यश दूरपर्यंत पसरलेलं होतं. चारित्र्याने ते पवित्र, अनिंदनीय असे होते. सदधर्माच्या अनुशासनांचे पालन ते लोक अकृतिम श्रद्धेने करीत. ह्या देशातील आणि दूरदूरच्या देशातून आलेले छात्र, ज्यांच्या विद्येच्या मानाचे उज्ज्वलपणे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्या शिक्षकांवर होती, आणि तेही केवळ मेघेच्या जोरावर नाही, केवळ बहुश्रुतपणाच्या जोरावर नाही. तर आपल्या चारित्र्याच्या व अस्खलित, कठोर तपस्येद्वारा आपली ती जबाबदारी पार पाडीत असत. सारा देश श्रद्धायुक्त मनाने त्यांच्याकडून अशा प्रकारच्या आदर्श सात्विकतेची अपेक्षा करीत असे. म्हणूनच त्यांना तसं करता आलं. दूरदूरच्या देशांत ज्ञानाचा प्रसार करण्याचा फार मोठा भार आपल्या शिरावर आहे. ह्याची अध्यापकांना जाणीव असे. समुद्र आणि पर्वत ओलांडून, प्राणपणाला लावून, सर्व प्रकारची दुःखं झेलीत दूरदूरच्या देशातून विद्यार्थी आपल्याकडे येतात ते त्यांना ज्ञानप्राप्तीची तहान लागलेली आहे म्हणून, हे त्या शिक्षक वर्गाला ठाऊक होतं.

प्राचीन भारतातील विद्यापीठात अध्यापन करणारे शिक्षक कसे होते, यासंबंधीचे ह्यू-एन्-त्सांग यांच हे कथन शिक्षण क्षेत्रातीलच नव्हे तर समाजातील सर्वांसाठीच प्रबोधक आहे. 'जडणघडण' या मासिकाचे मुख्य संपादक डॉ.सागर देशपांडे यांनी दिवाळी अंकासाठी 'उत्कृष्ट शिक्षक घडविण्यासाठी' या एका विषयाची निवड केलेली आहे. ही निवड निश्चितच कल्पक म्हणावी लागेल. व्यक्ती विकास, समाजाचा विकास आणि राष्ट्राचा विकास हा त्या देशातील नागरिकांचं चारित्र्य कसं आहे यावर अवलंबून असतो. साधु वासवानी म्हणतात, 'नव्या भारताची उभारणी ही लोकसभा अथवा राज्यसभा यातून होणार नसून ती घराघरातून आणि शाळा-कॉलेजांमधून होऊ शकेल.' हे वचन अतिशय अर्थपूर्ण आहे. याचा अर्थ मुलांचा लहानपणापासूनचा विकास हा त्यांच्यावर होणा-या संस्कारापासून होत असतो. त्यासाठी मुलांचं चारित्र्य, व्यक्तिमत्व, मन, इच्छाशक्ती आणि आत्मिकशक्ती ही विकसित करावी लागते किंवा होऊ द्यावी लागते. घरात आई-बाप आणि इतर कुटुंबीय हे मुलांचे शिक्षक असतात आणि शाळा कॉलेजात तर त्याला शिकवणारे त्याचे शिक्षक, प्राध्यापक हेच त्याचे गुरू असतात. अगदी सुरुवातीची जीवनातील काही वर्षे सोडली तर पुढील वाढत्या वयात शिक्षक, प्राध्यापक हेच आपल्या विद्यार्थ्यांवर संस्कार करून त्यांचं जीवन विकसित करू शकतात. असं पुढं जाताना शिक्षक, प्राध्यापक यांचाच प्रभाव विद्यार्थ्यांच्यावर अधिक असतो. मुलांच्या शालेय व महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या काळात त्यांच्यावर सामाजिक वातावरणाचा देखील पडणारा प्रभाव दृष्टीआड करता येणार नाही.

‘उत्कृष्ट शिक्षक घडविण्यासाठी’ या विषयासंबंधीचं विश्लेषण करणं माझ्या मते तितकं सोपं नाही. कदाचित वरवर पाहता ते सोपं वाटेलही. प्रचलित अर्थाने विद्यार्थी घडवणं असं बोललं जातं तसंच जे.पी. वासवानी यांनी तर शिक्षक हेच खरे शिल्पकार असतात, विद्यार्थ्यांची मूर्ती तेच घडवितात अशा शिर्षकाचं एक पुस्तकच लिहिलेलं आहे. वासवानींचं हे शीर्षक तसं अर्थपूर्ण असून वास्तवावर आधारित देखील आहे. शिक्षक हे विद्यार्थ्यांवर संस्कार करतात, याचा उल्लेख वर आलेलाच आहे. एका वाक्यातच यासंबंधी विचार व्यक्त करावयाचा झाल्यास शिक्षक विद्यार्थ्यांला घडवू शकतो. पण शिक्षकाला कोण घडवणार ? मूर्तीकार मूर्ती घडवितो पण मूर्तीकाराला कोण घडवणार ? व्यवसाय परंपरेने आल्यास मूर्तीकाराचा गुरू किंवा बाप त्याला जे शिक्षण देऊन मूर्तीकार बनवू शकतात. मला वाटते शिक्षकाच्या बाबतीत असं गृहितक गृहीत धरणं कितपत बरोबर ठरेल, हा प्रश्न आहे. तसं असतं तर ऋषीमुनींची मुलं ऋषीमुनीं, गुरूजनांची मुलं गुरूजन आणि शिक्षकांची मुलं शिक्षक ही परंपरा चालू राहिली असती. वास्तवात तसे आपल्याला दिसून येत नाही. मूर्तीकारापेक्षाही अधिक ठळक उदाहरण द्यावयाचे झाल्यास शेतक-याचं देता येईल. या देशात शेती व्यवसाय मात्र वंशपरंपरेने काही काळ चालत आला. अलिकडे या परंपरेलाही छेद मिळालेला दिसतो. शिक्षकाला आणि त्यातही उत्कृष्ट शिक्षकाला कोण घडवणार ? हा मात्र माझ्यापुढे मोठा प्रश्न आहे. आपल्या पुराणाकाळापासून पाहता भीष्माचार्य, द्रोणाचार्य, विश्वामित्र, सांदीपनी, गौतम ऋषी इ. चे गुरूवर्य झाले. त्यांना कोणी घडविल्याचं माझ्या वाचनात अथवा ऐकिताना नाही. चाणक्यचं उदाहरण तर असंच. त्यानंतरच्या काळातील बरीच मोठी व्यक्तीमत्वं ही स्वतःच विकसित झालेली दिसतात. त्यांच्यापैकी शिक्षक म्हणून गणले गेलेले टॉलस्टॉय, म.फुले, लो.टिळक. आगरकर, रवींद्रनाथ टागोर, डॉ.काव्हर्कर, म.गांधी, डॉ.आंबेडकर, जे.पी. नाईक, डॉ.सर्वपल्ली राधाकृष्णन, कर्मवीर भाऊराव पाटील, सानेगुरूजी ही व्यक्तिमत्त्व देखील शिक्षक म्हणून विकसित होण्यात स्वयंभूच म्हटली पाहिजेत. अनुषंगाने कदाचित कोणी व्यक्ती त्यांच्यावर तात्पुरते संस्कार करण्यात कारणीभूत झालीही असेल, तथापि सर्वकषरित्या त्यांना घडविणारं व्यक्तिमत्त्व त्यांच्या जीवनात असल्याचं दिसून येत नाही. मात्र त्यांनी निश्चित लाभ घेतला. व्यासंगाची पराकाष्ठा केली. या सगळ्या उदाहरणावरून शिक्षक घडविण्यापेक्षा मला वाटतं तो स्वतःच घडत असतो. प्रत्यक्ष शिक्षकी पेशाबरोबर शिक्षणासंबंधाचे सखोल विचार करणारे प्लेटो, कन्फ्युशिस, इव्हान इलीच, फावलो फ्रेअरो यांच्याबरोबरच आपल्या देशातले विनोबा भावे यांसारख्या व्यक्तींच्या विचारांचाही शिक्षणासंबंधी आणि शिक्षकासंबंधी विश्लेषण करताना मागोवा घेणं आवश्यक आहे. खरं तर जगातल्या सॉक्रेटिससारख्या ब-याच प्रमुख तत्ववेत्त्यांच्या विचारात व कार्यात शिक्षणासंबंधीचे विचार व्यक्त झाल्याचं दिसून येतं. ही सगळी व्यक्तिमत्त्व स्वयंविकसितच होती हे तर सर्वज्ञात आहे. वरील सर्व स्वयंप्रकाशित महान व्यक्तींनी शिक्षणासंबंधीच्या मूलभूत व मौल्यवान चिंतनात अतिशय मोलाची भर घातलेली आहे. ‘उत्कृष्ट शिक्षक घडविण्यासाठी’ या विषयासंबंधी विचार करताना वरील महान व्यक्तींचे विचार व कार्य हे निश्चितच उपयुक्त ठरेल.

डॉ.सागर देशपांडे यांनी या विषयासंबंधी लिखाण करणा-या लेखकांना जे आवाहन केलेले आहे, त्यातील आशयही विचारप्रवर्तक आहे. ‘Teaching is a noble profession’ या उक्तीचा सुरुवातीलाच त्यांनी उल्लेख केलेला आहे. तसंच शिक्षकांना विद्यार्थ्यांचं सांस्कृतिक पालकत्व स्वीकारावं लागतं. उत्कृष्ट शिक्षक विद्यार्थ्यांना, शाळेला आणि समाजाला आकार देताना नकळतपणे स्वतःलाही आकार देत असतो. शिक्षकामध्ये समाज घडविण्याची ताकद पाहिजे इ. शिक्षकांपासूनच्या उच्च ध्येयवादी अपेक्षा व्यक्त केलेल्या आहेत. हे विचार अतिशय महत्त्वाचे असून शिक्षकांच्या कर्तव्यदक्षतेचा मूलभूत विचार करणारे आहेत.

सागर देशपांडे यांचे विश्लेषण हे ‘उत्कृष्ट शिक्षक घडविण्यासाठी’ याबाबत पुरेपूर प्रकाश टाकणारे आहे. त्यांनी हा परामर्ष थोडक्यात अतिशय अर्थपूर्ण असा घेतलेला आहे. माझ्या मते शिक्षकाचे कर्तव्य हे एक प्रकारे सतीचे वाण आहे. चारित्र्य, नीतीमत्ता, ध्येयवाद, कर्तव्यनिष्ठा, त्याग हे शब्द हल्लीच्या प्रचलित शिक्षण व्यवस्थेला भावणारे राहिलेले नसल्याचं दिसून येत. शिक्षकांनी चारित्र्यशील असायला पाहिजे, अतोनात परिश्रम घेण्याची तर त्यांची तयारी पाहिजेच पण त्याशिवाय प्रसंगी त्याग करण्याची देखील मानसिकता त्याने जोपासली पाहिजे आणि एक

प्रकारे आदर्शवत असं आपलं व्यक्तिमत्त्व त्याने विकसित केलं पाहिजे अशाच शिक्षकांसंबंधीच्या अपेक्षा आहेत. तशा पद्धतीने शिक्षक हे केवळ स्वप्नरंजन ठरेल अशी टीका होणं आजच्या परिस्थितीत अशक्य नाही. किंबहुना निश्चितच तशी टीका अगदी सहजगत्या होऊ शकेल असं हल्लीच्या समाजाच्या मानसिकतेत अनुभवाला येतं. माझ्या मते शिक्षक हा समाजातला आदर्श घटक असल्याशिवाय ख-या अर्थाने तो शिक्षणाचं आपलं कर्तव्य पार पाडू शकणार नाही. कदाचित धडे शिकविण्याचं काम तो करू शकेल. वेळेवर शाळेत जाणं, वेळापत्रकाप्रमाणे पाठ्यपुस्तकातून धडे शिकवणं आणि शाळेच्या तांत्रिक नियमाप्रमाणे वागणं यात तो काटेकोरही असू शकेल पण त्याचा अर्थ तो ख-या अर्थाने मुलांना शिकवू शकतो आणि ख-या अर्थाने तो शिक्षक आहे असं म्हणता येणार नाही. "An average teacher instructs, a good teacher guides, a great teacher inspires." सर्वसाधारण शिक्षक नुसते सांगतो अथवा हुकूम करतो. चांगला शिक्षक मार्गदर्शन करतो मात्र आदर्श शिक्षक प्रेरणा देतो. अशा अर्थाचे स्वामी विवेकानंदांचे वचन आहे. शिक्षकाजवळ प्रेरणा देण्यासाठी तशी ज्ञानसाधना पाहिजे. तो देणारा पाहिजे आणि विद्यार्थीही घेणारे पाहिजेत. अशा अर्थाने मी वर 'खरा शिक्षक' म्हणून उल्लेख केलेला आहे.

खरं शिक्षण हे विद्यार्थी घडविण्याचं शिक्षण असतं. सुरुवातीला उल्लेख केल्याप्रमाणे शिक्षक हा शिल्पकार असतो. आणि तो शिल्पातून विद्यार्थ्यांची मूर्ती आकाराला आणतो. त्याचं उत्कृष्ट उदाहरण घायचं झाल्यास जगप्रसिद्ध शिल्पकार मायकेल अँजेलो याचं देता येईल. त्यासंबंधी जे.पी. वासवानी यांनी असं विश्लेषण केले आहे की, शिल्पकला अथवा अन्य कला ह्या आंतरीच्या प्रेरणेमधून निर्माण होतात. सर्वसाधारण कलाकार त्यांना दिलेल्या संगमरवराची प्रत त्याचा आकार यावरच आपली अगदी वरवरची उथळ दृष्टी केंद्रित करतो. याउलट मायकेल अँजेलोसारख्या जातीच्या कलावंताला मात्र प्रत्येक संगमरवराच्या तुकड्यांमध्ये कलेच्या अविष्काराचं आशादायी चित्र दिसायचं. असं म्हणतात की, मायकेल अँजेलो याने आकाराला आणलेला डेव्हिड यांचा अतिशय सुंदर आणि जगप्रसिद्ध असा पुतळा ज्या संगमरवरी शिल्पातून बनवला होता, ते शिल्प चाळीस वर्षापूर्वी एका सामान्य कलाकाराने नापसंत म्हणून टाकून दिलेलं होतं. प्रत्येक संगमरवराच्या तुकड्यांमध्ये शिल्प असतं. शिल्पकाराचं काम फक्त त्या शिल्पाला त्या संगमरवरातून मुक्त करून अविष्कारित करण्याचंच असतं. तशी कला मायकेल अँजेलो यांच्या हातातून अविष्कारित होत असे. उत्कृष्ट शिक्षकाला प्रत्येक विद्यार्थ्यांत एक देखणं शिल्प दिसतं. त्यात एक राजहंस-राजहंसी दिसते. तो कोणत्याच विद्यार्थ्याला 'ढ' ठरवित नाही. टॉलस्टॉयला शिकवणा-या सर्वसाधारण शिक्षकाने टॉलस्टॉयला शिक्षणाच्या कामी अपात्र ठरवलं होतं. शिक्षकाच्या मारहाणीसारख्या शिकेला किंबहुना छळाला कंटाळून त्याने शाळेला रामराम ठोकला. सैन्यदलात तो दाखल झाला. पराक्रमाच्या स्वप्नाने राजाने त्याला इच्छेनुरूप बक्षीस देण्याचं ठरविल्यास त्या शिक्षकालाच फाळी घ्या अशी मागणी मी करित असल्याचे त्याला दिसले. डॉ.आइनस्टाईनला देखील 'ढ' विद्यार्थी ठरवून अशाच एका शिक्षकाने स्विट्झर्लंड मधील विद्यापीठात प्रवेश नाकारला. काही काळानंतर मात्र त्या विद्यापीठाने डॉ.आइनस्टाईन यांना उच्च पदवी प्रदान करून गौरविले.

मायकेल अँजेलो यांचे विचारविश्व आणि कार्य हे किती प्रेरक होते याची प्रचिती येते. आपल्याला वरील तपशीलावरून कळते. शिक्षकाची तुलना ही अशा शिल्पकाराबरोबरच करण्यात आलेली असून विद्यार्थ्यांच्या जीवनशिल्पाचा शिक्षक हा एक शिल्पकारच असतो. म्हणूनच वासवानी यांनी शिक्षकाला शिल्पकारच म्हटले आहे. प्रत्येक विद्यार्थ्यांमध्ये एक आगळंवेगळं अव्यक्त व्यक्तिमत्त्व अस्तित्वात असतं. शिक्षकाने ते फक्त मुक्त करायला मदत करावयाची असते. अशा शिक्षकाच्या मदतीचा हात विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वापर्यंत पोहचला की त्या विद्यार्थ्यांतून एक विकसित असं सुरेख व्यक्तिमत्त्व अविष्कारित होते आणि हेच खरं शिक्षकाचं काम असतं. शिक्षकाचे स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व किती प्रेरक, किती उत्साहवर्धक असते. विद्यार्थ्यांचे शिल्प आकारात आणताना त्यात त्याला किती आनंद आहे आणि विद्यार्थ्यांच्या अशा विकसित शिल्पाविषयी त्याला किती अपार आकांक्षा आहेत व त्यासाठी तो किती जीव ओतून कार्यरत असतो. यावर शिक्षकाचं मूल्यमापन आधारित असतं. अशा ध्येयाप्रत शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांना

पोहचवू शकतो की नाही हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. राष्ट्राची बांधणी ही देशाच्या आदर्श आणि देशप्रेमी नागरिकांच्यावर अवलंबून असते. आपल्या विद्यार्थ्यांमधून असे देशप्रेमी नागरिक घडवणं हे शिक्षकाचं काम असते.

माझ्या मते या सगळ्याचा मतितार्थ असा की, 'चारित्र्यशील नागरीक घडवण!' महात्मा गांधींनी याबाबत महत्त्वाचं तत्व अधोरेखित केलं आहे आणि ते म्हणजे, "चारित्र्यहीन शिक्षण हे एक सामाजिक पाप." शिक्षित आणि उच्च शिक्षित व्यक्तिमत्त्वे लाचलुचपत आणि इतरही पापांचा बेदरकारपणे अवलंब करतात. मुंबई विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू जेलमध्ये जाऊन खितपत पडतात. इंडियन मेडिकल कौन्सिल अध्यक्षींच्या घरच्या छाप्यात काही टन सोने आणि शेकडो कोटी रूपये सापडतात. असाच अनेक उच्च शिक्षितांच्या एका चढी एक कथा. हेच ते 'चारित्र्यहीन शिक्षण'.

शिक्षण हे राष्ट्रबांधणीचे शिक्षण हवं. राष्ट्राची बांधणी, विकास हा राज्यसभा अथवा लोकसभा यातून होत नसतो. तो होतो घराघरातून आणि शाळा-कॉलेजांच्या मधून, असंही वचन वर दिलेलं आहे. त्याचा अर्थ होणारे सुसंस्कार, त्यातून विकसित होणारे चारित्र्य, त्यातून घडणारे आदर्श देशप्रेमी नागरिक आणि त्यासाठी ह्यू-एन्-त्सांगने वर सुरुवातीलाच उल्लेख केलेल्या शिक्षकासारख्या चारित्र्यशील, तपस्वी आणि सात्विक शिक्षकांची नितांत आवश्यकता.

महात्मा फुले, सावित्रीबाई फुले यांनी स्वतःचा चरितार्थ हातमागावर वस्त्र विणण्यासारख्या व्यवसायावर चालवून दलितांच्या व गोरगरिबांच्या मुला-मुलींना कसलाही अर्थ लाभ नसताना मनोभावे अंतःकरणाच्या उमाळ्यांने शिकवलं. मी रयत शिक्षण संस्थेत काम करतो. संस्थापक पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी स्वतःच्या प्रपंचाची होळी करून वंचित विद्यार्थ्यांचा सांभाळ करून शिकवलं. केवळ खाण्यापुरते धान्य आणि किराणा लोकांच्याकडून जमा करून शिक्षकांना जगवलं. 'जगा आणि शिकवा' हा गांधींचींचा मंत्र देऊन त्यांना प्रेरित केलं. 600 शाळांच्या मधून 700 शिक्षक 10 वर्षे विनावेतन काम करून 25000 विद्यार्थ्यांना ध्येयवादाने शिकवित होते. फक्त खाऊन आणि जगून, लोक खेड्यापाड्यात त्या शिक्षकांना रहायला घरे देत आणि मानही देत. शासनाच्या करंटेपणामुळे हा शाळा कर्मवीरांच्याबरोबर 1951 ते 1958 पर्यंत रयत शिक्षण संस्थेचे कामही करण्याची संधी मला मिळाली. सुरुवातीला भाऊराव पाटलांनाही 'पाटील मास्तर' म्हणून संबोधित. विद्यार्थी आणि शिक्षकांच्यासाठी ते खेडोपाडी धान्य जमवित. त्याची पोती स्वतः लांब लांब वाहून आणीत. आपल्या विद्यार्थ्यांच्या आणि शिक्षकांच्या 'भुकेला भाकर' मिळावी म्हणून तसंच शिक्षणाचं कार्य पुढे जावं म्हणून. धान्याच्या गाठोड्यासारखंच खेड्यातील लहान वयातील गोरगरीब विद्यार्थ्यांनाही त्यांनी आपल्या खांद्यावर बसवून शिक्षणासाठी आणलं. संस्थाचालकाचे हे सगळे दिव्य चारित्र्य पाहून त्यांचे उच्च शिक्षित झालेले विद्यार्थी पुढे केवळ पोटापुरत्या वेतनावर रयत शिक्षण संस्थेत शिक्षक, प्राध्यापकाचे काम करू लागले. संस्थेत आजीव सेवक होऊन तसं काम करण्याची त्यांनी शपथ घेतली. बाप्पी.जी. पाटील हे त्याचंच एक उदाहरण. त्या प्रेरणा घेऊनच आजही बरेचसे शिक्षक सामाजिक बांधिलकीने रयत शिक्षण संस्थेत काम करतात. कर्मवीर निधी, कृतज्ञता निधी असे निधी नित्याने कृतज्ञभावनेने, स्वच्छेने संस्थेला देतात. याचा मतितार्थ असा की त्यागी आणि चारित्र्यशील संस्थाचालकांच्या प्रेरणेमुळे उत्कृष्ट शिक्षकही तयार होऊ शकतात.

गुणी पण गरीब विद्यार्थ्यांची उपासमार पाहून सानेगुरूजींनी आपले खाणावळीतले एक वेळचं जेवण त्या विद्यार्थ्यांना देण्याची सोय केली, स्वतःचे पोट मारून ! अखेर ते स्वतःच उपासमारीमुळे आजारी पडले. विद्यार्थ्यांचं शिक्षण बंद होऊ दिलं नाही. सानेगुरूजींचं वेतन अगदीच पोटापुरतं. त्यांच्या सर्व विद्यार्थ्यांवर त्यांनी नितांत प्रेम केल. आईसारखं ! आईच्या अशा प्रेमभावनेतूनच साकारली 'शामची आई' पुढे त्यांनी विद्यार्थ्यांनाही क्रांतीची प्रेरणा दिली. गुरूजींनी देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तुरूंगवासही भोगला. भूमिगत चळवळीत मी ही विद्यार्थीदशेत त्यांच्याबरोबर कार्य केलं, हे माझे भाग्य ! श्यामच्या आईने आमहाला वेडं केल. त्यांच्या क्रांतीगीतांनी देशप्रेमाची प्रेरणा दिली.

"करी रंजन जो मुलांचे ! जडेल नाते प्रभूशी तयाचे !!"

असे घोषवाक्य मनी धरून सानेगुरूजींनी मुला-मुलींना शिकवलं.

“खरा तो एकचि धर्म ! जगाला प्रेम अर्पावे ! !”

ही प्रेरणाही आम्हांला गुरूजींनी दिली. चिरकालासाठीची ती प्रेरणा आहे. ते केवळ शिकवणं नव्हतं, ते काम नव्हतं, व्यवसायही नव्हता, ती निष्ठा होती, तपश्चर्या होती. मानवतेसाठीचा तो यज्ञ होता. लो.टिळक, आगरकर, महर्षी कर्वे यांचीही अशीच शिक्षणातली शिकविण्याची निष्ठा आणि तपश्चर्या.

टॉलस्टॉय, रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, जे.पी. नाईक यांनीही प्राथमिक शाळा सुरू करून शिक्षकांचं काम केलं. जगातल्या 100 शिक्षण तज्ज्ञांच्या यादीत रवींद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, जे.पी. नाईक यांचा समावेश झाला. हा भारताचा सन्मान !

रवींद्रनाथ टागोर आपल्या नातीला पत्र लिहिताना लिहितात, “तुला आणखी लिहावं अशी माझी इच्छा आहे. तथापि मला आता पाचवीच्या वर्गावर शिकविण्यासाठी जायचे आहे. त्यासाठी पाठाची तयारी करावी लागेल. म्हणून हे पत्र मी इथेच संपवितो.” नोबेल पारितोषिक मिळविणा-या थोर कवीचं आपल्या विद्यार्थ्यांवरचं हे प्रेम, शिकविण्यावरची निष्ठा !

खरं तर आजच्या शिक्षकांना समाज वेतनाच्या रूपाने भरभरून देत आहे. छप्पर फाडून फाडून ! ते ही समाजाची स्थिती अनेक आर्थिक अडचणींची असताना. ह्या संबंधी जाणीव ठेवून जर शिक्षकांनी समाजविषयीचा कृतज्ञभाव जागवला आणि वर या लिखाणात उल्लेख झालेल्या थोर शिक्षकांच्यापासून प्रेरणा घेण्याचा मनापासून प्रयत्न केला तर त्यांच्यातूनही उत्कृष्ट शिक्षक तयार होऊ शकतील. अनेकांत तसं सामर्थ्य आहे.

आधुनिक दुनियेतले वेगलं उदाहरण घायचं तर नोबेल प्राईज विजेते जगप्रसिद्ध खगोलशास्त्रज्ञ सुब्रमणियम हे आपल्या दोन विद्यार्थ्यांना शिकविण्यासाठी शिकागोहून रोज दोनशे मैल प्रवास करून जात. ह्या त्यांच्या दोन्हीही विद्यार्थ्यांनी पुढे नोबेल प्राईज मिळवलं. हे विद्यार्थ्यांवरचं शिक्षकांचं प्रेम ! डॉ.चंद्रशेखर सुब्रमणियम या भारतीय खगोल शास्त्रज्ञाचे नाव अमेरिकेतली ‘नासा’ या अवकाशातील प्रयोगशाळेच्या एका विलक्षण विभागाला दिलेलं आहे. ‘चंद्रा’ असं भारतीय नाव तेथे अभिमानाने झळकत आहे. डॉ.कार्द्वर हेही असेच आदर्श शिक्षक.

मी खेड्यात शिकत होतो. माझे त्यावेळचे तरुण व अविवाहित शिक्षक म्हतारबा रामभाऊ तोरकडी गुरूजी आम्हा विद्यार्थ्यांना रात्री शाळेतच शिकवायचे. मला मिडल स्कूल स्कॉलरशिप मिळाली. तोरकडी मास्तरांचे टर उडविणारे तालुक्याच्या ठिकाणचे शिक्षक यिजले. त्यांची वाचा बंद झाली. मास्तरांच्या हातांनी दिलेले पेढे त्यांना खावे लागले. आम्ही विद्यार्थी रात्री शाळेतच झोपत असू. ह्या शिकविण्यात पैसे घेणे हा प्रकार नव्हता. शिक्षकांची ती निष्ठा होती, तपश्चर्या होती. तशीच तपश्चर्या करणारे मला पुढे नाशिकला ताडे कर, डॉ.हिवाळे प्रिन्सिपॉल असे एका चढी एक शिक्षक मिळाले.

वरील सर्व मोजक्या उदाहरणात शिक्षकांचे विद्यार्थ्यांप्रती प्रेम होते, आईची माया होती. आम्ही खूप चांगलं शिकवून मोठं व्हावं असा त्यांना कळवळा होता. रवींद्रनाथ टागोर म्हणतात, “शिक्षकाने विद्यार्थ्यांच्यावर प्रेम नसणं हा शिक्षणातला सर्वात मोठा अडथळा !” आमची पिढी भाग्यवान ! माझ्या वाट्याला ते भाग्य आलं. मला प्रथम गावी जोगी गुरूजी, देवठाणला तोरकडी मास्तर, पुढे नाशिकचे ताडे सर, कोल्हापूरचे प्रिन्सिपॉल आप्पासाहेब पोवार, अहमदनगरचे प्राचार्य डॉ.बी.पी. हिवाळे सर असे शिक्षक मिळाले. पुण्याच्या कॉलेजला प्रिन्सिपॉल पंडित सर मिळाले. त्यांचं पितृवत प्रेम मला लाभलं. प्रिन्सिपॉल डॉ.हिवाळे सर यांनी तर मला होस्टेलचं राहणं, मेसचं जेवण, कॉलेजची शिक्षण फी इ. सर्व पूर्ण मोफत दिलं. मला अर्थपूर्ण शिक्षणासाठी त्यांचं मला अमोल प्रोत्साहन मिळालं. असे मानवतेचे पुजारी असलेले शिक्षक कसे घडले याचं मला मोठं कोडे आहे ! सागर देशपांडे यांनी लेखासाठी ठेवलेल्या विषयाने आणखी विचारात खोल खोल गेलो ! वर सुरुवातीपासून उल्लेख आलेल्या शिक्षक वर्गाच्या प्रकाशझोताने डोळे तर दिपलेच, पण विचारानेही अंधारात चाचपडल्यासारखेच वाटू लागले. ते ही प्रकाशाच्या शोधासाठी आणि तो प्रकाश मला दिसला. मला वाटले स्वयंभू अशी ही व्यक्तिमत्वं होती. परिस्थितीच्या मुशीतूनच त्यांच्या जिवंत मूर्ती

आकारला आल्या. परिस्थितीचा शिल्पकार त्यांना अदृश्यातून दृश्य स्वरूपात आणतो आणि त्या मूर्ती विचार, आचार, शिक्षण, बुद्धी इ. चे मोत्यांचे दाणे वेचत वेचत त्यांच्यातले चैतन्य वृद्धिंगत करतात. चैतन्यमान होतात, इतरांना चेतना देतात, प्रज्ञा देणारे ते प्रज्ञावंत असतात. तेच उत्कृष्ट शिक्षक असतात.

गेल्या आठवड्यात विदर्भात खामगांव (जि. बुलढाणा) येथील पारधी जमातेच्या विद्यार्थ्यांच्या शाळेत येण्याच्या आमंत्रणावरून आम्ही उभयता त्या शाळेत गेलो. माझ्याबरोबर माझे प्राचार्य, प्राध्यापक असे पाच ते सहा सहकारी होते. त्या शाळेत 600 निवासी विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. मुलं आणि मुली. काही आदिवासी मुलं. उघड्या रानांत टेकडीच्या कुशीत ही शाळा (भैर्यूजी महाराजांनी चालविलेली) वसली आहे. शासनाची जुजबी, टुकडा टाकण्याइतकी मदत ! माझा विद्यार्थ्यांशी संवाद सुरू झाला. ते विद्यार्थी चुणचुणीत वाटले. तुम्हांला कोण व्हावेसं वाटतं ? ह्या माझ्या प्रश्नाला मुले-मुली भराभर उत्तरं देत होती. शेवटी एक मुलगा उठला. त्याच्यात वेगळीच तडफ दिसत होती. आत्मविश्वासाने तो बोलला, “मी शिक्षक होणार आणि माझ्या पारधी बांधवांना शिकविणार !” या उत्तराचं विश्लेषण करता ग्रंथ भरतील. (It speaks of valumes)

त्याचं नाव दुर्गेश जगदीश बेडोले. तो इ.7 वीच्या वर्गात शिकत होता. मला तर तो “एकलव्यच” वाटला. शिष्यही तोच आणि गुरूही तोच. उत्कृष्ट शिक्षकाचे देदीप्यमान शिल्प त्याच्या व्यक्तिमत्त्वातून अविष्कारित झाल्याचं मला दिसत होतं. होय ! तो “एकलव्यच” होता.

डॉ.सागर देशपांडे यांच्या प्रश्नाचं उत्तर मला सापडलं.

- अड. रावसाहेब शिंदे (चेअरमन, रयत शिक्षण संस्था, सातारा)

व्यक्ति विकास, समाजाचा विकास आणि राष्ट्राचा विकास हा त्या देशातील नागरिकांचं चारित्र्य कसं आहे यावर अवलंबून असतो. साधु वासवानी म्हणतात, ‘नव्या भारताची उभारणी ही लोकसभा अथवा राज्यसभा यातून होणार नसून ती घराघरातून आणि शाळा-कॉलेजांमधून होऊ शकेल.’

ह्यू-एन्-त्सांग म्हणतो, ‘येथे जे आचार्य, आध्यापक वगैरे होते त्यांचं यश दूरपर्यंत पसरलेलं होतं. चारित्र्याने ते पवित्र, अर्निदनीय असे होते, सदधर्माच्या अनुशासनांचे पालन ते लोक अकृत्रिम श्रद्धेने करीत. ह्या देशातील आणि दूरदूरच्या देशातून आलेले छात्र, ज्यांच्या विद्येच्या मानाचे उज्ज्वलपणे रक्षण करण्याची जबाबदारी त्या शिक्षकांवर होती, आणि तेही केवळ मेघेच्या जोरावर नाही, केवळ बहुश्रुतपणाच्या जोरावर नाही, तर आपल्या चारित्र्याच्या व अस्खलित, कठोर तपस्येद्वारा आपली ती जबाबदारी पार पाडीत असत.’

(जडणघडण दिवाळी अंक २०११ मधून साभार)